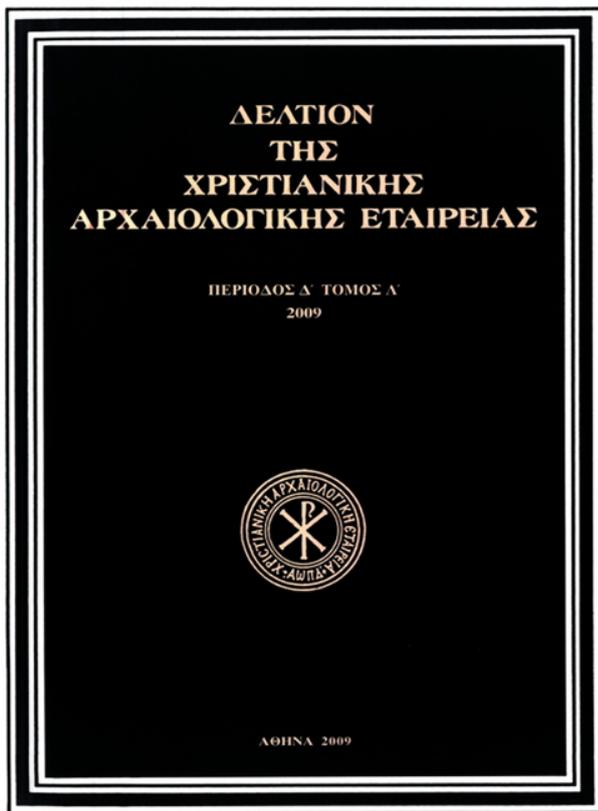

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 30 (2009)

Δελτίον ΧΑΕ 30 (2009), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Ηλία Κόλλια (1936-2007)

Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την ανασκαφή στο καθολικό της Παναγίας των Καστριανών στο Παλιό Πυλί της Κω

Ευαγγελία ΜΗΛΙΤΣΗ

doi: [10.12681/dchae.642](https://doi.org/10.12681/dchae.642)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΗΛΙΤΣΗ Ε. (2011). Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την ανασκαφή στο καθολικό της Παναγίας των Καστριανών στο Παλιό Πυλί της Κω. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 30, 119-128.

<https://doi.org/10.12681/dchae.642>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μεσοβυζαντινά γλυπτά από την ανασκαφή στο
καθολικό της Παναγίας των Καστριανών στο
Παλαιό Πυλί της Κω

Ευαγγελία ΜΗΛΙΤΣΗ

Περίοδος Δ', Τόμος Λ' (2009) • Σελ. 119-128

ΑΘΗΝΑ 2009

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΙΑΝΩΝ
ΣΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΠΥΛΙ ΤΗΣ ΚΩ*

Το καθολικό της μονής της Παναγίας των Καστριάων στο Παλαιό Πυλί της Κω έχει απασχολήσει αρκετούς ερευνητές¹. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, με μία αψίδα ανατολικά και νάρθηκα στα δυτικά. Η καμάρα ενισχύεται με τρία κρεμάμενα σφενδόνια, ενώ οι πλάγιοι τοίχοι διαρθρώνονται με τυφλά αψιδώματα, τα τόξα των οποίων εδράζονται σε μαρμάρινους κίονες και κτιστές παραστάδες. Σε μεταγενέστερη φάση κατασκευάστηκε ένα μεγαλύτερο ενισχυτικό τόξο στο δυτικό άκρο του κυρίως ναού, που βαίνει επί δύο μονολιθικών κίωνων. Στο ιερό βήμα υπάρχει μικρό λιθόκτιστο σύνθρονο από έξι σειρές ομόκεντρων εδωλίων, ενώ στο δάπεδο διακρίνεται ο στυλοβάτης τέμπλου. Η τοιχοποιία του ναού είναι από

αργολιθοδομή με κατά τόπους παρεμβολή τεμαχίων πλίνθων.

Κάποιοι ερευνητές βασιζόμενοι στην ευρεία χρήση σπολίων² και σε στοιχεία της αρχιτεκτονικής του μνημείου, υπέθεσαν ότι κτίστηκε πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής³. Ωστόσο, πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στη θεμελίωση του κυρίου κατέδειξαν ότι ο ναός ιδρύθηκε εξαρχής στη μέση βυζαντινή περίοδο.

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας⁴ στον κυρίως ναό του καθολικού της μονής, αποκαλύφθηκαν μεσοβυζαντινά τμήματα ψευδοσαρκοφάγων και θωρακίων τέμπλων, τοποθετημένα σε δεύτερη χρήση στα τοιχώματα και για την κάλυψη μεταβυζαντινών τάφων.

Το πλέον σημαντικό εύρημα είναι ενεπίγραφη πλάκα

* Η αγάπη και η φροντίδα του αείμνηστου Ηλία Κόλλια για τα μνημεία της Κω ήταν γνωστή. Ως προϊστάμενος της 4ης ΕΒΑ υπήρξε τακτικότετος επισκέπτης του νησιού, αντιμετωπίζοντας τα πολλαπλά προβλήματα που ανέκυπταν και εμπνέοντας σε εμάς τους νεότερους αρχαιολόγους την ίδια αγάπη και το πάθος που τον διακατείχε για κάθε μνημείο του νησιού. Κυρίως όμως μας ενέπνεε με το αστείρευτο χιούμορ, τη φαντασία και τη δημιουργικότητά του, που τον έκαναν μοναδικό και χαρισματικό οδηγό μας στον κόσμο της αρχαιολογικής έρευνας. Η αναστήλωση της ιπποτικής οικίας του κομεντόρη Francesco Sans και η λειτουργία εκεί της αρχαιολογικής βιβλιοθήκης Κω υπήρξε ένα από τα πιο χαρακτηριστικά έργα που πραγματοποίησε στο νησί.

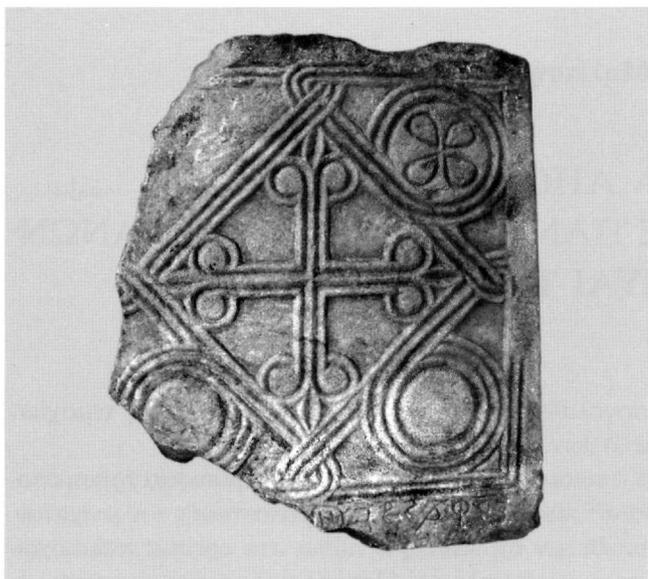
¹ Ε. Ι. Καρπαθίου, «Αί ἐν Κῶ πάλαι ποτέ διαλάμψασαι ἱεραὶ Ἄλσους», *Δωδῆρχ* 4 (1959-1960), 3-29. Μ. Σ. Θεοχάρη, «Η πρώτη μονή του Οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου», *Ι. Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος 22-24 Σεπτεμβρίου 1988*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 1989, 162-167). Α. Kirby, «Hosios Christodoulos: An Eleventh-century Byzantine Saint and his Monasteries», *Byzantinoslavica* LVII (1996), τ. 2, 293-309. Η. Κόλλιας, «Οικισμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω», *Ιστορία, Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω*, Α' Διεθνές Συνέδριο, Δημοσιεύματα περ. *Αρχαιογνωσία*, αριθ. 1, Αθήνα 2001, 291-296. Γ. Σ. Μαστορόπουλος, «Ταύτιση(;) ἐπὶ τοῦ ὄρους Δικαίου τῆς

Κῶ μονοδρίου Ἄρσενίου τοῦ Σκηνοῦρη», στο ἴδιο, 333-334. Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Οι βυζαντινές τοιχογραφίες δύο μνημείων της Κω: Παναγία των Καστριάων και Ζωοδόχος Πηγή στο Μονάρι», στο ἴδιο, 357-359.

² Τα γλυπτά που χρησιμοποιήθηκαν στο μνημείο είναι κυρίως αρχαία σπόλια. Ένα παλαιοχριστιανικό ιωνικό κιονόκρανο με σύμφυτο επίθημα έχει τοποθετηθεί στην είσοδο του κυρίως ναού και ένας παλαιοχριστιανικός κίονας από προκονήσιο μάρμαρο στον κυρίως ναό.

³ Ι. Βολανάκης, «Τά παλαιοχριστιανικά μνημεία τῆς Δωδεκανήσου», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτη Ρόδου κ.κ. Σπυρίδωνα ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τεσσαράκοντα ἐτῶν ἀρχιερατείας*, Αθήνα 1988, 319. Κόλλιας, ὁ.π., 295.

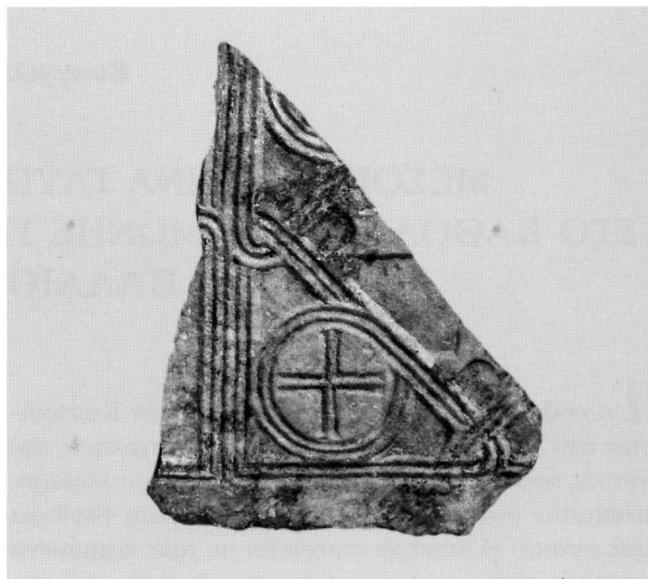
⁴ Η ανασκαφή διεξήχθη το 2003 στα πλαίσια αναστηλωτικών εργασιών της 4ης ΕΒΑ, από τη φίλη αρχαιολόγο Ελένη Γερασκή, στην οποία εκφράζω θερμές ευχαριστίες για την παραχώρηση δημοσίευσης των μαρμάρινων ευρημάτων. Στην ίδια έρευνα, εκτός των μεσοβυζαντινών γλυπτών, βρέθηκαν και αρχιτεκτονικά γλυπτά της παλαιοχριστιανικής περιόδου, τα οποία μελέτησα στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής (*Παλαιοχριστιανική γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. 4ος-7ος αι.*, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2008).

Εικ. 1. Πλάκα ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 878, αριθ. 1).

ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 878, αριθ. 1) (Εικ. 1). Έχει σωζ. ύψος 0,67, μήκος 0,55, πάχος 0,06 μ. και είναι από γκριζόλευκο μάρμαρο με γκριζωπές φλεβώσεις. Σε ορθογώνιο διάχωρο που περιβάλλεται από λειασμένο πλαίσιο και ορίζεται από διπλή τριγωνική ταινία, εγγράφεται ρόμβος από τριπλή όμοια ταινία, που συνδέεται με το διάχωρο με κόμβους και περικλείει ισοσκελή σταυρό από επίσης τριπλή ταινία. Οι απολήξεις των κεραιών του είναι δισχιδείς, αγκιστροειδείς και σχηματίζουν δισκάρια. Στα κενά μεταξύ των απολήξεων του σταυρού και των γωνιών του ρόμβου υπάρχει λογχοειδές φυλλάριο. Στα κάτω τριγωνικά διάχωρα μεταξύ ρόμβου και ορθογωνίου σχηματίζονται ανάγλυφοι δίσκοι από τριπλή ανάγλυφη ταινία που συνδέεται με το ρόμβο. Το άνω δεξιό διάχωρο φέρει όμοιο δίσκο που κοσμεύεται με εγχάρακτο τετράφυλλο ρόδακα με σταγονόσημα φύλλα. Στο άνω αριστερό διάχωρο η επιφάνεια του μαρμάρου έχει αποξεσθεί αλλά δεν υπήρχε αντίστοιχος δίσκος. Στην κάτω δεξιά γωνία του πλαισίου σώζεται η εγχάρακτη επιγραφή: ...ΝΟΥ ΘΕΟΥ ΕΤ[ΟΥΣ] ΣΦΟΘ, δηλαδή

⁵ Πλάκες ψευδοσαρκοφάγων από τη μονή Βατοπεδίου (11ος αι.) και τη μονή Παντοκράτορος (11ος αι.) στο Άγιον Όρος, Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, πίν. 14α-β, 15α-β (στο εξής: *Σαρκοφάγοι*). Ψευδοσαρ-

Εικ. 2. Θραύσμα πλάκας ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 883, αριθ. 2).

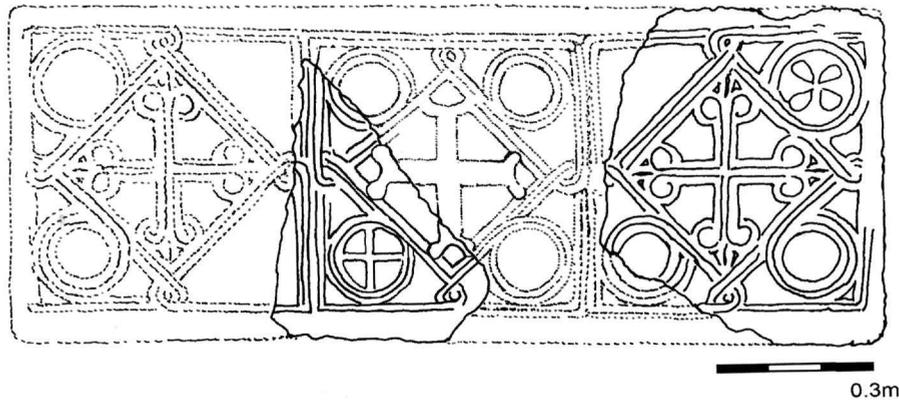

Εικ. 3. Η επιγραφή στην πλάκα ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 878, αριθ. 1).

έτος από κτίσεως κόσμου 6579, που αντιστοιχεί στο έτος 1070/71 (Εικ. 3).

Η χρήση σταυρών διαφόρων τύπων στην επιφάνεια των ψευδοσαρκοφάγων κατά τον 11ο αιώνα είναι πολύ συνηθής⁵, ωστόσο, πιο συχνά οι σταυροί εντάσσονται

κοφάγοι στη συλλογή της Ροτόντας Θεσσαλονίκης, στο ίδιο, πίν. 18α-β (11ος-12ος αι.), πίν. 22α-β (11ος αι.). Γενικά για τους τύπους σταυρών που χρησιμοποιούνται στο διάκοσμο των σαρκοφάγων βλ. στο ίδιο, 114-119.

Εικ. 4. Πρόταση αποκατάστασης της πλάκας ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 878 και 883).

μέσα σε ορθογώνια διάχωρα⁶ ή σε συνεχή τοξύλλια⁷ και πολύ σπάνια σε ρόμβους⁸. Σταυρός μέσα σε ρόμβο απαντά σε άλλη μία πλάκα ψευδοσαρκοφάγου, που βρέθηκε στην ίδια ανασκαφή (Αρχ 883) και εξετάζεται παρακάτω. Η απόληξη των κεραιών σε δισκάρια είναι αρκετά σπάνια. Παρόμοιοι σταυροί απαντούν σε σαρκοφάγο και σε ψευδοσαρκοφάγο που βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας⁹ (11ος αι.). Το φυλλάριο στις απολήξεις των κεραιών είναι αρκετά σπάνιο¹⁰. Η χρήση δίσκων είναι διαδεδομένη σε σαρκοφάγους¹¹ και σε θωράκια¹² του 11ου αιώνα, συνήθως εκατέρωθεν σταυρών. Πιο συχνόι είναι οι δίσκοι με εγχάρακτα

συμπλήματα¹³ ή με ανάγλυφο διάκοσμο¹⁴. Ανάλογοι δίσκοι με της πλάκας του Παλαιού Πυλίου απαντούν σε πλάκα ψευδοσαρκοφάγου από το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Κω¹⁵ (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι.), που διακρίνεται για την άρτια τεχνική εκτέλεση και είναι πιθανόν εισηγμένη.

Το θέμα των εγγραφόμενων εντός ορθογωνίου ρόμβων και των κυκλικών δίσκων χρησιμοποιείται και στη δεύτερη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 883, αριθ. 2) (Εικ. 2), που είναι κατασκευασμένη από όμοιο μάρμαρο (ύψ. 0,55, μήκ. 0,42, πάχ. 0,06 μ.). Σε πλαίσιο από πλατιά λειασμένη ταινία λαξεύονται δύο παράλληλα ορθογώνια

⁶ Ψευδοσαρκοφάγος από την Παρηγορήτισσα της Άρτας (11ος αι.), Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, πίν. 36α. Ψευδοσαρκοφάγος από τη μονή Αγίων Πάντων ή Ομολογητών στην Αθήνα (11ος αι.), στο ίδιο, πίν. 48α-β. Πέντε πλάκες ψευδοσαρκοφάγων από την Κω (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι. και 11ος αι.), Ε. Μηλίτση, «Μαρμαρίνες μεσοβυζαντινές ψευδοσαρκοφάγοι στην Κω», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, τ. Α', Αθήνα 2004, εικ. 1-2, 4-6 (στο εξής: Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι»).

⁷ Σαρκοφάγος οσίου Χριστόδουλου Πάτμου (λίγο μετά το 1093), Α. Κ. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική και αι βυζαντινάι τοιχογραφίαί τής Μονής του Θεολόγου Πάτμου*, Πραγματεία τής Ακαδημίας Αθηνών ΚΗ', Αθήνα 1970, 89-92, εικ. 31, 67-69 (στο εξής: Πάτμος). Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 51-52, αριθ. 75, πίν. 60α-β.

⁸ Αν και το θέμα του εγγεγραμμένου ρόμβου είναι πολύ συχνό στα θωράκια τέμπλου ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο, με εντατική χρήση κατά το 10ο και τον 11ο αιώνα, εντοπίσαμε μόνο μία μεσοβυζαντινή σαρκοφάγο που κοσμεύεται με το θέμα αυτό στην Τροία της Ιταλίας (α' μισό 11ου αι.). Στην κύρια όψη υπάρχει κεντρικό ορθογώνιο διάχωρο με σταυρό που πλαισιώνεται από δύο, επίσης ορθογώνια, διάχωρα, εντός των οποίων εγγράφεται ρόμβος συνδεόμενος με κόμβους με το διάχωρο, βλ. R. Farioli, «Quattro sarcofagi mediobizantini in Italia», *RSBS* 2 (1982), 285, εικ. 2, 6 (στο εξής: Farioli, «Sarcofagi»).

⁹ Α. Κ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά γλυπτά ἐκ

τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν», *ΑΕ* 1964, Αρχαιολογικά Χρονικά, 26, αριθ. 64, εικ. 41 (στο εξής: Ορλάνδος «Γλυπτά»). Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, 148, αριθ. 202 (στο εξής: *Γλυπτά*). Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 47, αριθ. 62, πίν. 51α.

¹⁰ Για ανάλογα φυλλάρια στις διασταυρώσεις των κεραιών σταυρών σε σαρκοφάγους του Βυζαντινού Μουσείου, που έχουν ερμηνευθεί και ως απομμήσεις πολύτιμων λίθων, βλ. την προηγούμενη υποσημείωση.

¹¹ Σε δύο ψευδοσαρκοφάγους από τη συλλογή της Ροτόντας και την Κρύπτη του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 32-33 και 109, πίν. 22α, γ.

¹² Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 131, αριθ. 177.

¹³ Ο.π., 130, αριθ. 176. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τό 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 193-194, εικ. 200α. Ε. Μηλίτση, «Τμήματα μεσοβυζαντινών τέμπλων από την Κω», *La sculpture byzantine (VIIe-XIIe siècles)*, Actes du colloque international organisé par la 2e Ephorie des antiquités byzantines et l'École française d'Athènes, BCH, Supplément 49, 423-425, εικ. 1 (στο εξής: «Μεσοβυζαντινά τέμπλα»), (κινόνοχρονο μονής Άλσους στην Κω).

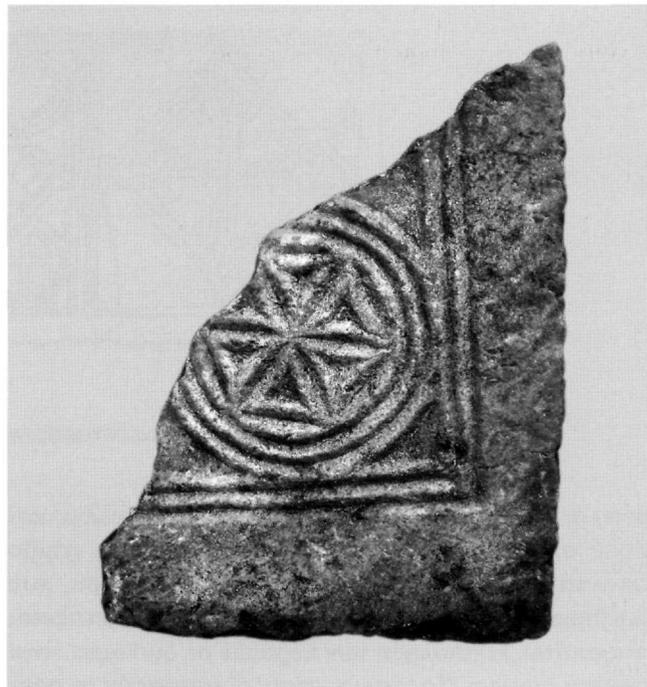
¹⁴ Μηλίτση, στο ίδιο, 427-429, εικ. 2.

¹⁵ H. Balducci, *Basiliche protocristiane e bizantine a Coo (Egeo)*, Pavia 1936, 50, εικ. 44. Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 278-280, εικ. 1.

διάχωρα που ορίζονται από διπλή ανάγλυφη τριγωνική ταινία. Στα διάχωρα εγγράφεται ρόμβος από τριπλή όμοια ταινία, που συνδέεται με το διάχωρο με λεπτούς κόμβους και περικλείει ανάγλυφο σταυρό με δισχιδείς κομβιωτές απολήξεις. Μεταξύ ρόμβου και ορθογωνίου σχηματίζεται δίσκος από διπλή ανάγλυφη ταινία συνδεόμενη με το ρόμβο· ο δίσκος κοσμείται με λεπτό ισοσκελή σταυρό με σχεδόν ευθύγραμμες απολήξεις κεραιών. Στο άνω διάχωρο σώζεται τμήμα της διπλής ταινίας αντίστοιχου δίσκου.

Στο σπάνιο για ψευδοσαρκοφάγους θέμα της παράθεσης σταυρών μέσα σε ρόμβους αναφερθήκαμε ήδη¹⁶, όπως και στη χρήση των κυκλικών δίσκων¹⁷. Εκτός από επιμέρους λεπτομέρειες, κυρίως στον τύπο του σταυρού¹⁸ και το διάκοσμο του δίσκου¹⁹, οι δύο πλάκες είναι πολύ συγγενικές, καθώς έχουν πανομοιότυπη οργάνωση διακόσμου, ίδιο πάχος, είναι κατασκευασμένες από το ίδιο είδος ντόπιου μαρμάρου και πιθανότατα αποτελούν τμήματα της ίδιας ψευδοσαρκοφάγου²⁰ (Εικ. 4).

Ανάλογη οργάνωση διακόσμου φαίνεται ότι είχε ένα τμήμα πλάκας από όμοιο μάρμαρο (Αρχ 877, αριθ. 3) (Εικ. 5) που αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή (ύψ. 0,39, μήκ. 0,30, πάχ. 0,06 μ.). Στη δεξιά γωνία διαχώρου, που περιβάλλεται από πλατύ λειασμένο πλαίσιο και ορίζεται από διπλή ανάγλυφη ταινία, σώζεται εξάκτινος ρόδακας με οξύληκτα φύλλα μέσα σε κύκλο από τριπλή ανάγλυφη ταινία. Πιθανότατα στο διάχωρο εγγρα-

Εικ. 5. Τμήμα πλάκας ψευδοσαρκοφάγου(;) (Αρχ 877, αριθ. 3).

φόταν ρόμβος, με τον οποίο συνδεόταν ο κύκλος του ρόδακα.

Οι εξάκτινοι ρόδακες με οξύληκτα φύλλα μέσα σε κύ-

¹⁶ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 8.

¹⁷ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 11-15.

¹⁸ Οι σταυροί με δισχιδείς κομβιωτές απολήξεις και μείωση των κεραιών προς το κέντρο είναι αρκετά συνήθεις στον 11ο αιώνα. Ανάλογοι σταυροί υπάρχουν στην ψευδοσαρκοφάγο του πρωτοσπαθαρίου από τη μονή Θεολόγου στην Πάτμο, R. Farioli, «Una lastra marmorea a Patmos e la tipologia dei sarcofagi mediobizantini a panelli», *Studi di storia dell'arte in memoria di Mario Rotili*, Napoli 1984, 167 κ.ε., πίν. XLIII-XLV. G. Fiaccadori, «Epigraphe bizantina da Patmos», στο ίδιο, 171 κ.ε., εικ. 9. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 51, αριθ. 74, πίν. 59α-β. Επίσης στη σαρκοφάγο του οσίου Χριστόδουλου στην Πάτμο (λίγο μετά το 1093), Ορλάνδος, *Πάτμος*, 89-92, εικ. 31, 67-69. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 51-52, αριθ. 75, πίν. 60α-β. Επίσης στην πλάκα ψευδοσαρκοφάγου στη συλλογή Παρηγορίτισσας στην Άρτα, Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 41-42, αριθ. 48, πίν. 36α, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Επίσης στην ψευδοσαρκοφάγο της μονής Βατοπεδίου, Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 28-29, αριθ. 19, πίν. 15α, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Επίσης στην πλάκα ψευδοσαρκοφάγου από την Παναγία Δαμιώτισσα Νάξου, βλ. Χ. Πέννας, *Μελέτη μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Νάξος-Πάρος*, Αθήνα 2000, 35, αριθ. 52.

¹⁹ Η απεικόνιση σταυρών μέσα σε δισκάρια είναι σπάνια. Βρή-

καμε ένα διαφορετικού τύπου σταυρό σε έξεργο δισκάριο στο κάλυμμα ψευδοσαρκοφάγου (α' μισό 12ου αι.) από τη μονή Οσίου Μελετίου Κιθαιρώνα, σήμερα χαμένο, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Η μονή του Όσίου Μελετίου και τά παραλαύρια αυτής», *ABME E'* (1939-1940), 76-77, εικ. 26. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 45, αριθ. 55, πίν. 44β. Επίσης σταυροί τύπου Μάλτας με επίμηλα απαντούν σε δισκάρια στα άνω διάχωρα σταυρού σε θωράκιο του 11ου αιώνα από τη συλλογή Θησείου, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 137, αριθ. 183. Ο τύπος του σταυρού της πλάκας του Πυλίου φαίνεται ότι υπαγορεύθηκε από το μέγεθος του δισκαρίου. Παρόμοιος μικρός σταυρός με ευθύγραμμες απολήξεις, αλλά ταινωτός, σκαλίζεται σε σηρικό τροχό πεσσίσκου στο ναύδριο του Θεολόγου στο όρος Δίκαιος Κω, βλ. Μαστορόπουλος, ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 23. Επίσης ανάλογος σταυρός εντός σηρικών τροχών απαντά σε τεμάχιο κοσμητή εντοιχισμένο στον Άγιο Νικόλαο Αλέας Αρκαδίας, Α. Κ. Ορλάνδος, «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας», *ABME IB'* (1973), 123-124, εικ. 90θ (στο εξής: «Μνημεία Τεγέας»).

²⁰ Ευχαριστώ θερμά τον πολιτικό μηχανικό Κωνσταντίνο Ηλιόπουλο και τη σχεδιάστρια Μαρίνα Γεωργούτζου για την ψηφιακή επεξεργασία και τη σχεδίαση της ψευδοσαρκοφάγου.

κλους ή δισκάρια είναι θέμα που εύκολα χαράσσεται με το διαβήτη και γνώρισε μεγάλη διάδοση στη βυζαντινή γλυπτική, ιδιαίτερα κατά τον 11ο αιώνα²¹. Η συγκεκριμένη παραλλαγή, όπου οι απολήξεις των φύλλων του ρόδακα ενώνονται με ταινία σχηματίζοντας έξι τρίγωνα με την κορυφή στο κέντρο του ρόδακα, είναι σχετικά σπάνια²². Στην Κω τη συναντούμε σε θωράκιο (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι.) που βρίσκεται σε δεύτερη χρήση στην Παναγία Κυπαρισσιώτισσα²³ και πιθανώς προέρχεται από το καθολικό της μονής των Σπονδών²⁴ στη Ζια.

Η τεχνική λάξευσης της πλάκας είναι πολύ συγγενική με τις πλάκες της προηγούμενης ψευδοσαρκοφάγου και η χρονολόγησή της πρέπει επίσης να αναχθεί γύρω στο 1070. Η περίπτωση να ανήκει και αυτή στην ίδια ψευδοσαρκοφάγο αποκλείεται, εφόσον φέρει πλατύ λειασμένο πλαίσιο και πρόκειται μάλλον για τμήμα από την κάτω δεξιά γωνία άλλης ψευδοσαρκοφάγου.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκε μία πλάκα (Αρχ 875, αριθ. 4) (ύψ. 0,61, μήκ. 0,43, πάχ. 0,07 μ.) από λευκό μάρμαρο με γκριζωπές φλεβώσεις (Εικ. 6). Σε ορθογώνιο διάχωρο που δημιουργείται με την αφαίρεση του βάθους και ορίζεται από πλατύ λειασμένο πλαίσιο, προβάλλει ανάγλυφος ισοσκελής ταινιωτός σταυρός με δισχιδείς ημικυκλικές απολήξεις κεραιών και κυκλικό εγχάρακτο κομβίο στη διασταύρωσή τους. Από τη βάση του σταυρού φύονται βλαστοί που απολήγουν σε κισσόφυλλα (σώζεται το ένα) και φθάνουν μέχρι την

Εικ. 6. Τμήμα πλάκας ψευδοσαρκοφάγου(;) (Αρχ 875, αριθ. 4).

οριζόντια κεραία. Τα άνω διάχωρα του σταυρού κοσμούνται αριστερά με ελεύθερο κοιλόκυρτο εξάφυλλο ρόδακα με οξύληκτα φύλλα και δεξιά με εξάφυλλο ρό-

²¹ Σε θωράκιο τέμπλου στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς (11ος αι.), βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, «Τά βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς», *ΑΒΜΕ Δ'* (1938), εικ. 16. Σε κοσμητή από την Πρωτόθρονη στο Χαλκί της Νάξου, σε επιστύλιο τέμπλου από την Κοίμηση κοντά στον Άγιο Μάμα Νάξου και σε θωράκιο από τον Άγιο Γεώργιο Διασορίτη Νάξου, όλα του 11ου αιώνα, βλ. Πέννας, *ό.π.*, 17-18, 21, 25, αριθ. 25, 34. Σε μανιάντικα γλυπτά του 11ου αιώνα, βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002, εικ. 25, 68, 119. Στο θωράκιο από τη μονή Άλσους Κω, του α' μισού του 11ου αιώνα (σήμ. χαμένο) και σε τμήμα επιστυλίου τέμπλου (11ος-12ος αι.) στο Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς Κω, βλ. R. Herzog - P. Schazmann, *Kos: Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen und Forschungen, Asklepieion*, Βερολίνο 1932, τ. I, 6, εικ. 8. Επίσης Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά τέμπλα», 429-432, εικ. 3. Σε πεσίστικο στο ναύδριο του Θεολόγου στο όρος Δίκαιος Κω, βλ. Μαστορόπουλος, *ό.π.* (υποσημ. 1), εικ. 23. Σε θωράκιο του 11ου αιώνα που βρέθηκε στο αίθριο της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη, βλ. A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge. II (XIe-XIVe siècle)*, Παρίσι 1976, 39, πίν. XVIc (στο εξής: *Sculptures II*). Σε θωράκιο από την Αρκαδία, βλ. Ορλάνδος, «Μνημεία Τεγέας», 112-112, εικ. 78α. Σε θωράκιο από

το τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου (γ' ή δ' τέταρτο 10ου αι.), Παζαράς, «Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995), 22, εικ. 11 (στο εξής: «Τέμπλο Βατοπεδίου»).

²² Ο συγκεκριμένος τύπος εξάφυλλου ρόδακα απαντά στο αριστερό κάτω διάχωρο των κεραιών σταυρού σε ψευδοσαρκοφάγο στη συλλογή Παρηγορίτισσας στην Άρτα, βλ. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 41-42, αριθ. 48, πίν. 36α (11ος αι.). Επίσης σε θωράκιο από τη Ζωοδόχο Πηγή στη Σαμαρίνα Μεσσηνίας (β' μισό 12ου αι.), όπου επιπλέον στο κέντρο του ρόδακα σχηματίζεται μικρό ανάγλυφο κομβίο, βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 291-296, εικ. 348, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Παρόμοιος ρόδακας εντός κύκλου, σε θωράκιο του 11ου αιώνα από τη Σεβάστεια, βλ. Grabar, *Sculptures II*, 42, πίν. IV b.

²³ Μαστορόπουλος, *ό.π.* (υποσημ. 1), εικ. 4. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά τέμπλα», 429-432, εικ. 3.

²⁴ Ε. Ι. Καρπαθίου, «Ἡ ἐν Κῷ πάλαι ποτέ διαλάμψασα ἱερά Μονή τῶν Σπονδῶν», *ΔωδΑρχ 2* (1956), 3-4. Κόλλιας, *ό.π.* (υποσημ. 1), 297-299. Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 281-282. Η ίδια, «Μεσοβυζαντινά τέμπλα», 432.

Εικ. 7. Τμήμα θωρακίου (Αρχ 876, αριθ. 5).

δακα με ημικυκλικά φύλλα μέσα σε κύκλο από λεπτή ανάγλυφη ταινία.

Η πλαισίωση σταυρών με διαφόρων τύπων ρόδακες²⁵ είναι συνήθης τόσο στις πλάκες ψευδοσαρκοφάγων²⁶, όσο και στα θωράκια²⁷. Σταυροί με ημικυκλικές δισχιδείς απολήξεις απαντούν κατά τον 11ο αιώνα σε σαρκοφάγους ή πλάκες ψευδοσαρκοφάγων²⁸ και σε κάποιες περιπτώσεις πλαισιώνονται από βλαστούς που απολήγουν σε κισσόφυλλα²⁹. Τα φύλλα κισσού είναι παλαιοχριστιανικό θέμα³⁰ που επιβιώνει και στη μεσο-

βυζαντινή περίοδο³¹. Η χρήση τους φαίνεται ότι είναι συνήθης θέμα στην Κω και σχεδόν όμοιος τύπος σταυρού, πλαισιωμένος από κισσόφυλλα στα κάτω διάχωρα, επαναλαμβάνεται σε πολλά γλυπτά του νησιού: α) στο χαμένο σήμερα τμήμα ψευδοσαρκοφάγου (11ος αι.) από το βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου³², β) στο εντοιχισμένο τμήμα ψευδοσαρκοφάγου (11ος αι.) στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου στο Αμανιού³³, κοντά στο Παλαιό Πυλί, γ) στις δύο ενεπίγραφες πλάκες ψευδοσαρκοφάγων (11ος αι.) στο Μουσείο Αρχιτεκτονικών Μελών Κάστρου Νεραντζιάς³⁴ (η πρώτη αναφέρει το όνομα του αποθανόντος Κωνσταντίνου και η δεύτερη σχετίζεται με κάποιον άγνωστο σήμερα ναό Αποστόλων – *ἐνθάδε ἱερῶν λιψάνων ἀποστόλων*) και δ) στο χαμένο σήμερα θωράκιο τέμπλου (α' μισό 11ου αι.) από τη μονή του Άλσους³⁵. Τα παραπάνω στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πλάκα είχε χρήση ψευδοσαρκοφάγου και θα πρέπει να χρονολογηθεί πιθανότατα στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα.

Στην ανασκαφή βρέθηκε και ένα τμήμα θωρακίου (Αρχ 876, αριθ. 5) (Εικ. 7), από λευκό μάρμαρο (ύψ. 0,715, μήκ. 0,59, πάχ. 0,065 μ.) με πλατύ λειασμένο πλαίσιο άνω και κάτω. Σε ορθογώνιο διάχωρο από διπλή ανάγλυφη προσηματική ταινία εγγράφεται ρόμβος από τριπλή όμοια ταινία, που συνδέεται με το διάχωρο με κόμβους. Στο μέσον κάθε πλευράς του ρόμβου η ταινία σχηματίζει καμπύλες προεξοχές. Στο κέντρο του ρόμβου σκαλίζονται τέσσερα σχηματοποιημένα ακανθοειδή ανθήματα σε σταυροειδή διάταξη.

Στα ακόσμητα τμήματα του ρόμβου και του ορθογωνίου η επιφάνεια είναι ελαφρώς κυρτή. Όλες οι ταινίες

²⁵ Παρόμοιος κουλόκρυτος ρόδακας υπάρχει στο θωράκιο της Παναγίας Κυπαρισσιώτισσας στην Κω (ίσως από τη μονή Σπονδών Ζιας), βλ. Μαστορόπουλος, ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 4. Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά τέμπλα», 429-432, εικ. 3.

²⁶ Στις πλάκες ψευδοσαρκοφάγων στη συλλογή της Παρηγορίτισσας στην Άρτα, Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 41-42, αριθ. 48, πίν. 36α (11ος αι.) και στη μονή Πεντέλης στην Αθήνα, στο ίδιο, 47, αριθ. 61, πίν. 50α-β (11ος-12ος αι.).

²⁷ Σε θωράκιο από το Μετόχι του Παναγίου Τάφου στην Αθήνα, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο, βλ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 114, αριθ. 154 (10ος-11ος αι.). Σε θωράκια από τον Άγιο Ιωάννη Μαγκούτη και τη συλλογή του Θησείου, και τα δύο στο Βυζαντινό Μουσείο, στο ίδιο, 130-131, αριθ. 176-177 (11ος αι.). Σε θωράκιο εντοιχισμένο στο ναό της Γοργοεικού στην Αθήνα, Grabar, *Sculptures II*, πίν. LXVIIIe.

²⁸ M. Lovecchio, «La scultura bizantina dell'XI secolo nel Museo di San Nicola di Bari», *MEFRA* 93 (1981), 1, 22-25, 33-36, εικ. 6 και 11.

Πέννας, ό.π. (υποσημ. 18), 32-35, αριθ. 48, 50, 52. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 41-42, πίν. 36α και 51-52, πίν. 60α-β. Farioli, «Sarcophagi», ό.π. (υποσημ. 18), 286-287 και 292, εικ. 3-6.

²⁹ U. Peschlow, «Materialien zur Kirche des H. Nikolaos in Myra im Mittelalter», *IstMitt* 40 (1990), 235-236, πίν. 45.2, 4. Farioli, «Sarcophagi», ό.π., 286-287, εικ. 3, 4, 5.

³⁰ Βλ. τον πολύ διαδεδομένο παλαιοχριστιανικό τύπο θωρακίου, όπου χριστόγραμμα ή σταυρός πλαισιώνεται από σταυρούς, οι οποίοι πατούν σε φύλλα κισσού.

³¹ Lovecchio, ό.π., 25-28, εικ. 7, 8α.

³² Balducci, ό.π. (υποσημ. 15), εικ. 44. Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 280-281, εικ. 2.

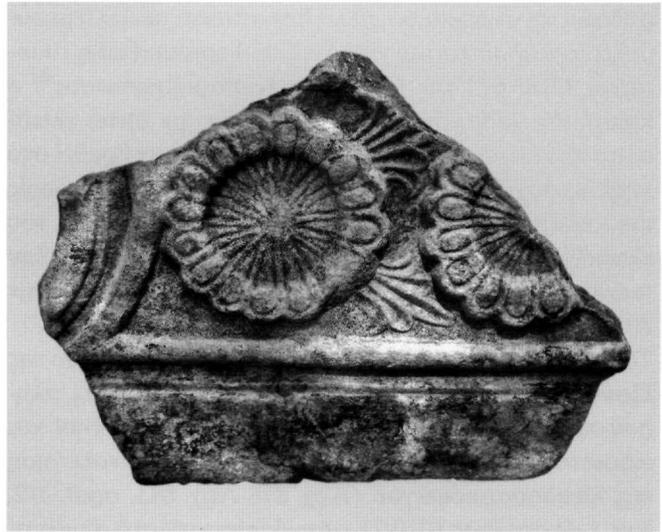
³³ Μαστορόπουλος, ό.π. (υποσημ. 1), 340, εικ. 27. Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 282-283, εικ. 4.

³⁴ Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 283-285, εικ. 5-6.

³⁵ Herzog - Schazmann, ό.π. (υποσημ. 21), 6, εικ. 8. Επίσης, Μηλίτση, «Μεσοβυζαντινά τέμπλα», 427-429, εικ. 2.

και το κεντρικό διακοσμητικό θέμα είναι πρισματικά λαξευμένα. Το θέμα των σταυροειδώς διατεταγμένων ακανθοειδών ανθεμίων είναι γνωστό από την παλαιοχριστιανική γλυπτική³⁶. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο απαντά πιο εκλεπτυσμένο σε γλυπτά της βόρειας εκκλησίας της μονής Λιβός³⁷ στην Κωνσταντινούπολη (αρχές 10ου αι.) και σε πιο σύνθετη μορφή στο επιστύλιο του τέμπλου στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου³⁸ (γ' ή δ' τέταρτο 10ου αι.). Κατά το 12ο αιώνα το θέμα χάνει την αυτονομία του και συνηθίζεται περισσότερο η λάξευση ανθεμίων στα διάχωρα των κεραιών των σταυρών³⁹. ωστόσο, σε μία περίπτωση ακανθόσχημα ανθέμια σε σταυροειδή διάταξη εγγράφονται μέσα σε καρδιόσχημα πλαίσια (μονή Οσίου Μελετίου)⁴⁰. Στα διάχωρα σταυρών σαρκοφάγου στο Βυζαντινό Μουσείο (11ος αι.) απαντούν παρόμοια ανθεμωτά κοσμήματα, αλλά με περισσότερα φύλλα⁴¹.

Στα ανθέμια του θωρακίου του Παλαιού Πυλίου είναι εμφανείς οι παλαιοχριστιανικές αναμνήσεις· ωστόσο, η χρήση των κόμβων σύνδεσης μεταξύ των πλαισίων, η λιτότητα των διακοσμητικών θεμάτων και κυρίως η πρισματική λάξευση οδηγούν στη χρονολόγησή του στα τέλη του 10ου-αρχές του 11ου αιώνα. Το σχέδιο και η εκτέλεση της λάξευσης του κεντρικού θέματος των ανθεμίων χαρακτηρίζονται από σχετική ποιότητα, οι αδυναμίες όμως που παρατηρούνται, κυρίως στη χάραξη των ημικυκλικών προεξοχών του ρόμβου, οδηγούν σε κάποιο επαρχιακό εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής. Ένα άλλο τμήμα θωρακίου που βρέθηκε στην ανασκαφή (Αρχ 882, αριθ. 6) (Εικ. 8), είναι κατασκευασμένο από γκριζόλευκο μάρμαρο (ύψ. 0,40, μήκ. 0,51, πάχ. 0,06 μ.). Στο κάτω μέρος σώζεται πλατιά λειασμένη ταινία, κοίλο κυμάτιο και ανάγλυφη ημικυκλική ταινία που όριζαν πλαίσιο, στο οποίο ήταν λαξευμένοι δύο

Εικ. 8. Τμήμα θωρακίου (Αρχ 882 αριθ. 6).

ανάγλυφοι δεκαεξάφυλλοι κοιλόκυρτοι ρόδακες με γλωσσωτά φύλλα. Μεταξύ των δύο ροδάκων, σε χαμηλό ανάγλυφο, λαξεύονται δύο ακανθόφυλλα με πέντε οξύληκτους λοβούς σε ακτινωτή διάταξη. Αριστερά σώζεται τμήμα κυκλικού πλαισίου που ορίζεται από δύο πλατιές ταινίες, μία ανάγλυφη πρισματική και μία επίπεδη.

Οι πολύφυλλοι κοιλόκυρτοι ρόδακες αποτελούν σύνηθες θέμα της μεσοβυζαντινής γλυπτικής⁴² και παρουσιάζουν ποικιλία στον αριθμό των φύλλων (τέσσερα, οκτώ ή δεκαέξι) και στον τρόπο απόληξής τους (ημικυκλικά, οξύληκτα, τριγωνικά). Απεικονίζονται συνήθως στο κέντρο των θωρακίων, μέσα σε κύκλο εγγεγραμμένο σε ρόμβο ή στα κενά μεταξύ ρόμβου και ορθογώνιου πλαισίου⁴³. Ο συγκεκριμένος τύπος του κοιλόκυρτου

³⁶ Σε θωράκιο του Βυζαντινού Μουσείου και σε θωράκιο από τη βασιλική Α' των Φθιωτίδων Θηβών, Α. Κ. Ορλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Αθήνα 1994², 520, εικ. 475.4, 484. Στο πρώτο το θέμα τίθεται στο κέντρο ομόθετων ρόμβων και στο δεύτερο σε ατέρμονη σύνθεση εναλλάξ με σταυρούς.

³⁷ Th. Macridy, «The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul» *DOP* 18 (1964), 265, εικ. 43. Α. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle)*, Παρίσι 1963, 112, πίν. LI.2.

³⁸ Παζαράς, «Τέμπλο Βατοπεδίου», 16-17, εικ. 4.

³⁹ Βλ. ενδεικτικά, Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, εικ. 161, 547, 549α.

⁴⁰ Ο.π., 232-236, εικ. 263, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁴¹ Ορλάνδος «Γλυπτά», 26, αριθ. 64, εικ. 41. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 148, αριθ. 202.

⁴² Θωράκια από τη φιάλη της μονής της Λαύρας στο Άγιον Όρος, την Αγία Σοφία Κιέβου, Grabar, *Sculptures* II, 68-69 και 83-86, αριθ. 62 και 76, πίν. XXXIXb, LIXb-c. Θωράκια στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 108, 133-135, αριθ. 149 και 179-181.

⁴³ Τα θωράκια με τους ταινιωτούς ρόμβους και τους συμπληρωματικούς κύκλους εμφανίζονται τον 9ο-10ο αιώνα και είναι κοινότερα στον 11ο, τόσο στην Πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες, βλ. Ν. Δημητράκοπούλου-Σκυλογιάννη, «Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο», *ΔΧΑΕ Π'* (1985-1986), 157-174.

ρόδακα με τα δεκαέξι φύλλα δεν απαντά σε άλλο μεσοβυζαντινό γλυπτό του νησιού. Στο θωράκιο (τέλη 10ου-αρχές 11ου αι.) της Παναγίας Κυπαρισσιώτισσας⁴⁴ ο κεντρικός ρόδακας είναι κοιλόκυρτος με οκτώ γλωσσωτά φύλλα, ενώ σε άλλα γλυπτά που έχουν βρεθεί στο νησί υπάρχουν δεκαεξάφυλλοι ρόδακες αλλά χωρίς κοιλόκυρτη διαμόρφωση. Παρόμοιους ρόδακες με του εξεταζόμενου θωρακίου έχει θωράκιο του 11ου-12ου αιώνα από την περιοχή της Στοάς του Αττάλου στην Αθήνα⁴⁵.

Τα γλυπτά που βρέθηκαν στην ανασκαφή του ναού της Παναγίας των Καστριανών παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τη μέση βυζαντινή περίοδο στο νησί και ειδικότερα για τον 11ο αιώνα. Η ακριβής χρονολόγηση της ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 878-Αρχ 883, αριθ. 1-2, Εικ. 1-4) στο έτος 1070/71, αφενός την καθιστά σημαντικότερη για τη μελέτη των τάσεων της μεσοβυζαντινής γλυπτικής και αφετέρου προσφέρει νέα στοιχεία για τη γνωστή μέχρι σήμερα ιστορία του λόφου του Παλαιού Πυλίου και την ερμηνεία των κειμένων του οσίου Χριστόδουλου.

Σύμφωνα με τις περιγραφές του οσίου⁴⁶, ο αυτοκράτορας του δώρισε⁴⁷ αρχικά δύο «τοπεΐα»: το Πηλέ και το Καστέλλιον ή Καστριανόν. Όταν ο όσιος φθάνει στην

περιοχή του Πυλίου (1079/1080), βρίσκει τον λόφο «άοικητο»⁴⁸, οικοδομεί το καθολικό της μονής, την Παναγία των Καστριανών, κτίζει κελιά και περίβολο⁴⁹, ενώ ιδρύει και κάστρο⁵⁰.

Σήμερα, βορειοδυτικά του συγκροτήματος της μονής, επάνω σε βραχώδη λόφο, υψώνεται το κάστρο⁵¹, που στο μεγαλύτερο μέρος του είναι έργο της ιπποτοκρατίας (μέσα 15ου αι.) αλλά παλαιότερες φάσεις του εντοπίζονται σε διάφορα σημεία. Η μνημειακή πύλη του, που εσωτερικά διαμορφώνεται στον τύπο ενός συνεπτυγμένου σταυροειδούς κτίσματος, έχει απασχολήσει αρκετούς ερευνητές⁵². Κατά το μεγαλύτερο μέρος της, είναι κτισμένη με πλίνθους, σύμφωνα με την τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες και η πλαστική διάρθρωση της πρόσοψης έχουν οδηγήσει στη χρονολόγησή της στα τέλη του 11ου αιώνα (τελευταία εικοσαετία) ή στην πρώτη τριακονταετία του 12ου αιώνα⁵³. Όπως έχει υποστηριχθεί, είναι μάλλον απίθανο η κατασκευή της να αποδίδεται στον όσιο Χριστόδουλο, παρά τον ισχυρισμό του ότι εκτός από τη μονή της Παναγίας, έκτισε και κάστρο («Καστέλλιον ίδρυσάμενος»).

Οι απλές κατασκευαστικές λύσεις που επιλέγονται για το μονόχωρο, ακόσμητο, καθολικό της μονής έρχονται

⁴⁴ Βλ. υποσημ. 25.

⁴⁵ Grabar, *Sculptures* II, 67, αριθ. 57. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά*, 135, αρ. 181.

⁴⁶ Πρόκειται για τρία κείμενα που γράφτηκαν από τον όσιο Χριστόδουλο: η «Υποτύπωση» (Fr. Miklosich - I. Müller, *Acta e diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6, Βιέννη 1890, 59-80), η «Μυστική Διαθήκη» (στο ίδιο, 81-85) και ο «Κωδίκελλος της διαθήκης» (στο ίδιο, 85-90). Το πρώτο γράφτηκε στις 8 Μαΐου 1091 στην Πάτμο και περιέχει την εξιστόρηση του βίου του μέχρι την εγκατάστασή του στην Πάτμο, καθώς και οδηγίες κοινοβιακής διαβίωσης στους μοναχούς. Το δεύτερο συντάχθηκε στις 10 Μαρτίου 1093, λίγο πριν πεθάνει, και περιέχει τις τελευταίες επιθυμίες του για την τύχη της περιουσίας της μονής. Το τρίτο αποτελεί συμπληρωματικό κείμενο της διαθήκης και συντάχθηκε στις 15 Μαρτίου 1093. Σημαντική ιστορική πηγή θεωρείται και το κείμενο το αναφερόμενο ως «Βίος Α'» του οσίου Χριστόδουλου, που συντάχθηκε από το μητροπολίτη Ρόδου Ιωάννη μεταξύ των ετών 1118 και 1143 (Κ. Βοΐνης, *Άκολουθία ιερά του οσίου και θεοφόρου πατρός ήμων Χριστοδούλλου του θαυματουργού*, Αθήνα 1884, 109-133).

⁴⁷ Στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου του Α', απολυθέν στα 1085, αναφέρονται δύο χαμένα σήμερα έγγραφα: το «Δωρεαστικόν πιττάκιον» του Νικηφόρου Βοτανειάτη και το πρωτόκολλο παράδοσης, βλ. Ε. Βρανούση, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. Α' Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980, 32-33.

⁴⁸ «Έντυγχάνω λόφω μεγίστω και άοικητω χαρίεντι δέ άλλως τὲ

πρὸς ἀέρα και ... εὐκραεΐ, Πηλίον τοῖς νησιώταις τὸ ὄρος τοῦτο κατωνομάζετο», βλ. Miklosich - Müller, ὁ.π., 62-63.

⁴⁹ «ναὸν... περικαλλῆ τε και ὠραιότατον και θρηγκίον και κέλλας και τᾶλλα ἐποιήσαμην...», ὁ.π., 62-63.

⁵⁰ «Καστέλλιον ίδρυσάμενος...», ὁ.π., 88.

⁵¹ Κόλλιας, ὁ.π. (υποσημ. 1), 295-296. Κ. Τσουρής, «Το κάστρο στο Παλιό Πυλί της Κω και ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός», *Ιστορία - Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω* (υποσημ. 1), 365-373. Ν. Δ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002, 23-84.

⁵² Κόλλιας, ὁ.π. (υποσημ. 1), 295-296. Τσουρής, ὁ.π., 365-373. Κοντογιάννης, ὁ.π., 29-39.

⁵³ Τσουρής, ὁ.π., 365-373. Με την άποψη του Τσουρή συμφωνούν οι Κόλλιας (ὁ.π., 295-296) και Κοντογιάννης (ὁ.π., 29-36). Ο τελευταίος πιθανολογεί τη σύνδεση κατασκευαστικῶν λεπτομερειῶν στις κόγχες της μονής Παντοκράτορος με την πύλη του κάστρου, διότι στο τυπικό της μονής, που ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Κομνηνό το 1136, αναφέρεται ότι οι κτήσεις του Χριστόδουλου στην Κω αποτέλεσαν μετόχι της, βλ. Κοντογιάννης, ὁ.π., 24 και 36. Βλ. επίσης P. Gautier, «Le tyrikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974), 1, 21, 123. E. Malamut, *Les îles de l'empire byzantine, VIIIe-XIIIe siècles* (ByzSorb 8), Παρίσι 1988, 419-420. Ωστόσο, είναι πιθανότερο ένα οχυρωματικό έργο να σχετίζεται με την αναδιοργάνωση της άμυνας του νησιού, παρά με την ύπαρξη κτηματικής περιουσίας της κωνσταντινουπολίτικης μονής στην περιοχή.

σε πλήρη αντίθεση με την προηγμένη τεχνική της πύλης, που την ίδια εποχή εφαρμόζεται σε σπουδαία μνημεία της Κωνσταντινούπολης. Η πύλη σχετίζεται άμεσα με τη σφαίρα επιρροής της Πρωτεύουσας, αποτελώντας ένα σπάνιο δείγμα κοσμικής αρχιτεκτονικής της περιόδου των Κομνηνών και θα πρέπει να αποδοθεί στην πρωτοβουλία ενός ανώτερου κρατικού αξιωματούχου των νησιών⁵⁴, ίσως και του ίδιου του στρατηγού Σάμου, πιθανώς του αναφερομένου κατά τα έτη 1087-1089 Ευστάθιου Χαρσιανίτη⁵⁵.

Η ενεπίγραφη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου (Αρχ 878-Αρχ 883, αριθ. 1-2, Εικ. 1-4) χρησιμοποιήθηκε στην ταφή διοικητικού ή στρατιωτικού αξιωματούχου ή κάποιου άλλου κτήτορα ναού, που απεβίωσε το 1070/71, δηλαδή στην περίοδο της βασιλείας του αυτοκράτορα Ρωμανού Δ' Διογένη. Η μεταφορά της από κάποιο άλλο σημείο του νησιού, για να χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε αρκετά μεταγενέστερη εποχή, μοιάζει απίθανη, δεδομένου ότι στο σύνολο των τάφων που αποκαλύφθηκαν στο ναό της Παναγίας χρησιμοποιήθηκε πρόχειρα μεγάλος αριθμός σπολιών, που προφανώς αντλήθηκαν από την ίδια την περιοχή του Πυλίου. Η εκδοχή ο αποθανών να ταυτίζεται με τον οικιστή της μνημειακής πύλης του κάστρου αντικρούει τη χρονολόγηση της πύλης στην περίοδο μετά την παραχώρηση των κτημάτων του οσίου Χριστόδουλου στο Δημόσιο, δηλαδή μετά την αναχώρησή του για την Πάτμο.

Έχει υποστηριχθεί⁵⁶ ότι στο λόφο του κάστρου προϋπήρχε της άφιξης του οσίου Χριστόδουλου ένα μικρό οχυρό που είχε εν τω μεταξύ ερημωθεί («λόφος άοικήτος»), η παρουσία του οποίου δικαιολογεί και τη χρήση της ονομασίας «Καστέλλον ή Καστριανόν» και ότι η έκφραση «καστέλλιον ίδρουσάμενος» αποδίδει κάποιες επισκευές που πραγματοποίησε ο όσιος. Κατά συνέ-

πεια είναι πιθανό η ψευδοσαρκοφάγος να σχετίζεται με κάποιον από τους αξιωματούχους της φρουράς του οχυρού, και σε αυτή την περίπτωση μοιάζει απίθανη η εγκατάλειψη και ερήμωσή του μέσα στο μικρό χρονικό διάστημα που μεσολαβεί από τη χρονολόγηση της ψευδοσαρκοφάγου έως την έλευση του οσίου στο νησί (1079/80).

Το μνημείο με το οποίο θα πρέπει τελικά να συνδεθεί η ψευδοσαρκοφάγος είναι ο ίδιος ο ναός της Παναγίας, μέσα στον οποίο βρέθηκε, καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις για παρουσία ενός άλλου ναού, αυτή την περίοδο, στην περιοχή του Πυλίου. Η έως τώρα έρευνα, βασιζόμενη στην ερμηνεία των κειμένων, έχει αποδώσει το ναό στην οικοδομική δραστηριότητα του οσίου Χριστόδουλου. Ωστόσο, παλαιότερα η Μαρία Θεοχάρη⁵⁷, στηριζόμενη σε χωρίο του Κωδίκηλλου της διαθήκης του οσίου, είχε υποστηρίξει ότι ο ναός της Παναγίας προϋπήρχε της άφιξής του. Η εύρεση μέσα στο ναό της ψευδοσαρκοφάγου του 1070/71, ενός τμήματος μιας άλλης της ίδιας περιόδου και των υπόλοιπων γλυπτών που χρονολογούνται στην περίοδο πριν από το τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα, έρχεται να επιβεβαιώσει την παραπάνω θέση. Η αναφορά του οσίου στην Υποτύπωση⁵⁸ για ανέγερση ναού πιθανότατα έχει σχέση με τις διεκδικήσεις του και την εξασφάλιση της κυριότητας των τίτλων στην περιοχή. Στην περίπτωση αυτή, ο όσιος πραγματοποίησε κάποιες επισκευές και ίσως προσέθεσε το νάρθηκα, που ούτως ή άλλως ανήκει σε επόμενη οικοδομική φάση. Εμπεριστατωμένη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μνημείου μπορεί να προσφέρει περισσότερα στοιχεία για την επιβεβαίωση της συγκεκριμένης άποψης.

Τέλος, το ντόπιο μάρμαρο⁵⁹, από το οποίο είναι κατασκευασμένα τα περισσότερα από τα γλυπτά, υποδηλώ-

⁵⁴ Τσουρής, ό.π., 373.

⁵⁵ Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της μονής Πάτμου. Β: Δημοσίων Λειτουργιών*, Αθήνα 1980, 64-65, σχόλ. 1.

⁵⁶ Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 1), 295. Τσουρής, ό.π., 371.

⁵⁷ «... τὸ Πηλὶ λεγόμενον, καὶ τὰ Καστριανοῦ σὺν καὶ τῷ προαστείῳ τοῦ Περιπάτου, ἔνθα ἐν αὐτῷ ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος ναὸς ἔκπαλαι ὑπάρχει...». Η Θεοχάρη θεώρησε ότι το επίρρημα «ἐνθα» αναφέρεται στο «Πηλὶ λεγόμενον» και συνεπώς ότι η εκκλησία της Παναγίας προϋπήρχε της έλευσης του Χριστόδουλου στην Κω, βλ. Θεοχάρη, ό.π. (υποσημ. 1), 165.

⁵⁸ Βλ. παραπάνω, υποσημ. 49.

⁵⁹ Από τα λατομεία του νησιού περισσότερο γνωστά είναι εκείνα

του λευκού μαρμάρου στο όρος Δίκαιος. Το μάρμαρο που εξωρουσώταν ήταν χονδρόκοκκο με ποικίλες φλεβώσεις και η έναρξη λειτουργίας τους ανάγεται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ. Βλ. Ε. Πουπάκη, «Πελεκητά: Το λατομείο του αρχαίου Δήμου των Ισθμωτών στην Κω», *Ιστορία-Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω* (υποσημ. 1), 59-60. Ε. Poupaki, «Quarries of the Hellenistic Age on the Island of Kos and Possible Uses of the Stones Extracted», *Transactions of the Scientific Conference «The Hellenistic Polis of Kos - State and Culture»*, Uppsala, 11-14 May 2000, *Boreas* 28 (2004), 165-179. Το μάρμαρο από το οποίο είναι κατασκευασμένα πολλά από τα παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά γλυπτά του νησιού προέρχεται μάλλον από αυτά τα λατομεία.

νει τη λειτουργία ενός κωακού εργαστηρίου μαρμαρο-γλυπτικής, που τροφοδοτούσε με τα προϊόντα του μεσοβυζαντινά μνημεία του νησιού, τα οποία είτε δεν σώθηκαν ως τις ημέρες μας είτε λανθάνουν⁶⁰. Η παρουσία αυτού του εργαστηρίου, που δραστηριοποιείται στον

11ο αιώνα, τεκμηριώνεται και από πλάκες ψευδοσαρκοφάγων⁶¹ και τμήματα τέμπλων⁶², που έχουν βρεθεί στο νησί και τα οποία έχουν κοινό θεματικό και τεχνολογικό λεξιλόγιο με αυτά που βρέθηκαν στο Παλαιό Πυλί.

Evangelia Militsi

MIDDLE BYZANTINE SCULPTURES FROM THE EXCAVATION IN THE KATHOLIKON OF THE PANAYIA KASTRIANON MONASTERY AT PALAIO PYLI, ON THE ISLAND OF KOS

During the course of an excavation inside the church of the Panayia Kastrianon (just after 1080) at Palaio Pyli on Kos, fragments of marble pseudo-sarcophagi and templon closure slabs were discovered, placed in second use as the walls or covers of Post-Byzantine tombs.

One pseudo-sarcophagus (Figs 1-4) is dated by an inscription to 1070/1071 – that is, a few years before Hosios Christodoulos came to the island (1079/1080). In addition to its importance for the study of the styles and repertoires of Middle Byzantine painting, it provides clear indications suggesting that a re-examination of the hitherto established date for the monument is necessary, and that it should be attributed to Hosios Christodoulos's building activity. The discovery of

the sculptures confirms an earlier view according to which the church of the Panayia existed before the saint came to the region; according to this view, the reference to the role of the saint in the erection of the church probably alludes to a number of repairs, and possibly the addition of the narthex.

Additionally, the discovery during the excavation of other fragments of pseudo-sarcophagi and closure slabs (Figs 5-8), made of local marble and dating from the same period or slightly earlier, reveals the building activity that took place in the area, and also suggests that there was a local marble-carving workshop, the existence of which is further attested by other fragments of templa and pseudo-sarcophagi found on the island.

⁶⁰ Σύμφωνα με την «Υποτύπωση» του οσίου Χριστόδουλου (Miklosich - Müller, ό.π. (υποσημ. 46), 63), η Κως στα τέλη του 11ου αιώνα, έχοντας δεχθεί πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, ήταν «πολύοχλός τε και πολυάνθρωπος». Συνεπώς κατά τον 11ο αιώνα θα πρέπει να είχαν οικοδομηθεί και άλλα μνημεία πέραν

των λιγοστών που σώθηκαν, βλ. S. Kalopissi-Verti, «Kos tardoantica e bizantina nelle scoperte archeologiche dal IV secolo al 1314», *CorsiRav XXXVIII* (1991), 247-249.

⁶¹ Μηλίτση, «Ψευδοσαρκοφάγοι», 286.

⁶² Η ίδια, «Μεσοβυζαντινά τέμπλα», 421-445.